
Binnenland

Liberaal concurrentie in de jaren 60

door Willem Huberts

De jaren 60 waren een rumoerige tijd in de Nederlandse politieke geschiedenis. Door het wegvallen van naast elkaar bestaande structuren in de Nederlandse samenleving konden nieuwe groeperingen zich invecchten in het politiek-maatschappelijke debat. Een voorbeeld hiervan was de oprichting van Democraten '66 (afgekort D'66, na 1985 D66).¹ D66 pleitte voor radicale staatkundige vernieuwingen en ontwikkelde in de loop der jaren een sociaal-liberale politieke signatuur. En met succes: bij de eerste deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen in 1967 sleepte de kersverse partij zeven zetels in de wacht. Hierdoor werden nieuwe

en controversiële politieke onderwerpen geagendeerd waar reeds gevestigde partijen niet eerder mee waren geconfronteerd.

Dit gold ook voor de liberaal-conservatieve Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD). Welke posities werden publiekelijk door VVD'ers ingenomen in de discussie over de opkomst en het succes van D66? Werd er slechts inhoudelijke kritiek op standpunten gegeven, of zette het electorale succes van deze standpunten aan tot heroverweging van eigen overtuigingen in het publieke debat binnen de partij? Een historische analyse van het VVD-partijblad *Vrijheid en*

Democratie in de periode 1966-1967 schetst een beeld van de openbare polemiek binnen de VVD over het nieuwe fenomeen D66.

Liberaal concurrentie

Liberaal concurrentie is geen vreemd verschijnsel in de Nederlandse politieke geschiedenis. Rond 1870 ontstond er een scheiding tussen de behoudende klassiek-liberale Thorbeckianen en de meer progressieve sociaal-liberale stroming, veroorzaakt door de sociale problematiek ten gevolge van de Industriële Revolutie. Deze verdeeldheid, veelal met betrekking tot de voorkeur voor een minimale of actieve overheid, kreeg tot het midden van de 20e eeuw gestalte in de vorm van meerdere concurrerende liberale partijen.² Het zou tot 24 januari 1948 duren tot de Nederlandse liberalen met de oprichting van de VVD voor het eerst verenigd werden in één politieke partij, na het samengaan van de Partij van de Vrijheid en het Comité ter voorbereiding van een Democratische Volkspartij. De partij moest een politiek thuis worden voor ontevreden PvdA'ers, Partij van de Vrijheid-kiezers en partijloze liberalen (Wessels 1981, 19-29).³

Ook bij de oprichting van D66 was sprake van het samengaan van verschillende politieke stromingen. De partij werd opgericht door jonge intellectuelen met uiteenlopende politieke achtergronden. Voormalige politici van onder andere de VVD en de PvdA sloegen de handen ineen. Ook vanuit de JOVD, de jongerenpartij van de VVD, sloten leden zich aan bij de nieuwe beweging (Klaassen 2000, 11). De verschillende achtergronden konden worden verenigd door het politieke hervor-

mingstraject dat gemeenschappelijk werd nagejaagd. Het vermeende elitaire en verzuilde Nederlandse politieke systeem moest een meer radicaal-democratische invulling krijgen. De partij pleitte voor een direct gekozen minister-president en burgemeester en dacht na over het invoeren van een referendum (Lucardie & Voerman 2015, 269). Hoewel het sociaal-liberale karakter van D66 pas in latere jaren een robuuste vorm aannam, wordt de partij ten tijde van de oprichting in historische literatuur al getypeerd als een “degelijke, nogal elitaire, liberale populistische partij” (Van Rossum 2010, 26-29).⁴

Het conflict met Hans Gruijters

Een nieuwe politieke partij ontstaat niet in een vacuüm. Zo ook de oprichting van D66 op 14 oktober 1966 niet. De politieke gebeurtenissen die hieraan vooraf gingen, hadden onder andere directe betrekking op de VVD. Op 10 maart 1966 besloot D66-medeoprichter Hans Gruijters, vlak voor de Statenverkiezingen van 23 maart, voor zijn plek als fractievoorzitter van de VVD Amsterdam te bedanken. Hieraan ging een conflict vooraf tussen Gruijters en de partijtop. Gruijters weigerde op basis van zijn republikeinse principes de receptie ter ere van het huwelijk tussen kroonprinses Beatrix en Claus van Amsberg bij te wonen (Van Kessel 2013). Gruijters was van mening “wel wat beters te doen” te hebben (Vonhoff 2010, 138). Landelijk fractievoorzitter Edzo Toxopeus bemoeide zich binnen de partij intensief met onderlinge verhoudingen, zo ook met deze affaire. Hij was van mening dat Gruijters over de schreef ging en de partij moest verlaten. Hoewel de Amsterdamse

VVD-fractie nog wilde bemiddelen om tot een oplossing te komen, zag Gruijters een afscheid van de partij als het enige logische gevolg van de affaire (Vonhoff 2010, 138).

Ook in het partijblad bleef het conflict niet onopgemerkt. Op 3 maart 1966 prijkte een correspondentie tussen het hoofdbestuur van de JOVD en het Dagelijks Bestuur op de voorpagina. Na een spoedvergadering was de JOVD tot de conclusie gekomen het niet eens te zijn met de veroordelende opvattingen van het Dagelijks Bestuur. De jongerenorganisatie, onder leiding van voorzitter Hans Wiegel, stelde dat de keuze voor bijwoning “naar liberaal beginsel” behoorde tot de persoonlijke vrijheid. Het Dagelijks Bestuur diende de JOVD-organisatie op haar beurt van replek en stelde dat bij iedere democratisch gekozen volksvertegenwoordiger in Nederland “eerbied voor het staatshoofd past” (*Vrijheid en Democratie* 3 maart 1966).

De discussie rond Gruijters’ uittreden duurde nog een tijd voort. Zo bleek de afdeling Zaandam op een VVD-partijcongres kritiek te hebben geuit op de handelswijze van het Dagelijks Bestuur. De VVD “behoort ook rekening te houden met de gevoelens van republikeinen” (*Vrijheid en Democratie* 17 maart 1966). Hieruit valt op te maken dat er stemmen binnen de partij opgingen die een meer republikeins geluid een plek wilden geven. In de uitgave van 24 maart werd officieel aandacht besteed aan Gruijters’ uittreden, in een nieuwsbulletin in de marge van het blad. Gruijters stelde zich niet meer te kunnen vinden in de mate van conformiteit binnen de partij. Fractievoorzitter Toxopeus’ reactie was

Hans Gruijters 1975 | Nationaal Archief

niet mild. Hij stelde dat het Bestuur op geen moment om conformiteit heeft gevraagd. Gruijters zou ten opzichte van de constitutionele monarchie “voor een man, die op een bepaalde plaats is gesteld tekortgeschoten” zijn (*Vrijheid en Democratie* 24 maart 1966).

Op 31 maart 1966 diende Antonie Willem Abspoel zich aan in het debat. Hij was een van de hoofdrolspelers in het politieke debat in het partijblad, aangezien hij wekelijks politieke commentaren publiceerde in *Vrijheid en Democratie*. Abspoel, benoemd tot VVD-erelid in 1973, was in 1966 redacteur van het blad alsmede politiek redacteur voor het *Algemeen Handelsblad*. Ook is hij een aantal jaren hoofdredacteur geweest van het partijblad. Daarnaast onderhield hij zeer nauwe contacten met prominente VVD'ers als Pieter Oud (Dijkstra 1999).

In een paginagrote politieke nabeschuiving van de hand van Abspoel betoogde hij dat het conflict “noodlottig” had kunnen zijn voor het resultaat van de Statenverkiezingen die net voorbij waren. De partij was “door het oog van de naald gekropen”, en had ondanks “een tweespalt op een zo gevoelig punt” dat “publiekelijk is uitgevochten” toch een acceptabel resultaat geboekt (Abspoel 31 maart 1966). De republikeinse speerpunten van D66 bleken zelfs voor zijn oprichting de oorzaak van tweespalt in de VVD. Daarnaast werd het aangestipt als een electorale bedreiging. Na de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen in juni kwam Gruijters weer ter sprake in een artikel afkomstig van de Amsterdamse VVD-afdeling. Gruijters zou een “onjuiste” conclusie hebben getrokken dat er geen plek was bij de VVD voor een republikeins geluid. Ook zou hij zich daarna op “rancuneuze wijze” hebben opgesteld tegenover de VVD, en de indruk hebben gewekt dat progressieve jongeren “geen politiek onderdak in de VVD kunnen vinden”. De Amsterdamse fractie was vooral bezorgd dat dit conflict haar een substantieel aandeel van jonge kiezers heeft doen verliezen (*Vrijheid en Democratie* 10 juni 1966).

Het Initiatiefcomité '66

Het bleef een tijd stil in het partijblad rond Gruijters en de beweging die hij mede zou oprichten. Dit veranderde in september, toen het Initiatiefcomité '66 waar de partij D66 uit voortvloeide, zich aandiende. Abspoel wijdde een politiek commentaar aan de kersverse beweging. In het artikel ‘Kwaal en middel in de staatkunde’ gaf hij een uitgebreide, liberaal ingestoken beschouwing van

de geopperde staatkundige vernieuwingen.

Het Initiatiefcomité werd in de inleiding ietwat gebagatelliseerd. Abspoel stelde dat “nieuwe partijtjes altijd als paddenstoelen uit de grond schieten” voor verkiezingen, en “daarna is de overgrote meerderheid weer geruisloos verdwenen”. Toch vond hij dat het Initiatiefcomité hier niet direct toe gerekend kon worden: “zij richt zich niet op een beperkt belang, maar komt met een aantal algemene desiderata”. Hier hield de mildheid van het betoog echter op. Hij vervolgde zijn betoog met een kritisch commentaar op het districtenstelsel enerzijds, wat “met goede reden te gronde is gegaan in 1917-’18”. Anderzijds werd de gekozen minister-president onder vuur genomen. Dit zou “een typische studeerkameropzet” zijn, die “op papier aardig loopt maar in de praktijk een grote mislukking wordt”. Abspoel riep liberalen op om zich “nimmer door vrees en paniek” te laten leiden tot “aanvaarding van onvoldoende doordachte systemen” (Abspoel 23 september 1966). Abspoel bleek van mening dat de VVD niets te winnen had bij overname van dergelijke standpunten.

In aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen

Op 14 oktober 1966 besloot het Initiatiefcomité '66 tot de oprichting van de Politieke Partij Democraten 66, ofwel D66. Deelname aan de Tweede Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 was de logische vervolgstap. In november begon dit gegeven door te dringen in het VVD-partijblad, nadat D66 door de Kiesraad in het kiesregister werd ingeschreven. Abspoel ging in zijn rubriek

in op de vele “partijtjes” die zich aandienen in de aanloop naar, en hun vaak kansloze deelname aan deze verkiezingen. Hij zag een paradox in de specifieke aanmelding van D66. Deze pleitte voor een stelsel van minder partijen, terwijl het nu zelf de “zoveelste” nieuwe partij was. Daarnaast beschuldigde hij onder andere Gruijters van een arrogante houding op basis van diens opmerking dat wanneer D66 “slechts vier zetels” zou behalen, hij voor directe ontbinding van de groep zou pleiten (Abspoel 4 november 1966). De confronterende houding van de invloedrijke redacteur bleek niet bij alle lezers even goed te vallen. In een ingezonden opinieartikel diende een VVD-lid uit Den Haag hem van repliek. Hij zag niet in waarom D66, wanneer deze zich aandient als nieuwe partij, als paradoxaal moet worden getypeerd. Het oprichten van een nieuwe partij was een situatie waarbij “een doel het middel heiligt” (*Vrijheid en Democratie* 9 december 1966).

Hoe anders was het geluid bij het jaarlijkse congres van de JOVD. Hans Wiegel opende dit congres met een rede over de noodzakelijke hervormingen en het functioneren van de Nederlandse democratie. Hieruit bleek dat Wiegel geen voorstander was van de hervormingen die D66 najoeg. Wiegel was van mening dat het binnen de kaders van het “huidige politieke systeem” mogelijk was deze hervormingen te bewerkstelligen. Ook “betreurt” hij het feit dat de standpunten van D66 “niet op essentiële punten verschilt van de programma’s der andere partijen”. Interessant is dat de JOVD de “verontrusting” uitsprak dat de partij zich tussen PvdA en VVD zal opstellen, en dat er “geen enkele behoefte”

was aan “versplintering in het liberale kamp”. Dat de JOVD het nieuwe liberale geluid en de aantrekkingskracht hiervan op jongere kiezers serieus nam als electorale bedreiging bleek ook uit de debatten die het organiseerde met D66.⁵ Dit stond in schril contrast tot de reactie van prominente VVD’ers als medeoprichter Pieter Oud, die een publiekelijk televisiedebat juist uit de weg ging (*Vrijheid en Democratie* 7 oktober 1966).

Reactie op de verkiezingsuitslag

Op 15 februari 1967 vonden vervroegde Tweede Kamerverkiezingen plaats na de val van het kabinet-Cals. Ondanks fors zetelverlies bleef de KVP de grootste partij met 42 zetels, gevolgd door de tevens verliezende PvdA met 37 zetels. De VVD werd de derde partij met 17 zetels, een stijging van slechts één zetel ten opzichte van de verkiezingen in 1963. De nieuwkomers zouden de verkiezingsuitslag tekenen, met grote winsten voor D66 (zeven zetels) en de Boerenpartij (van drie naar zeven zetels).

Ook voor de VVD stond de uitslag in het teken van de opkomst van D66. In de periode na de verkiezingen zat de VVD aan tafel bij de kabinetsformatie. Desondanks ging de aandacht in het partijblad uit naar de nieuwe winnaars. Dit begon direct in de eerste uitgave van 17 februari waarin redacteur Abspoel een commentaar over de uitslag schreef. Hij gaf aan dat het stuk is geschreven “in de nacht na de verkiezingsuitslag, een half uur na het bekend maken van de officiële einduitslag”. Hij duidde de uitslag als een “onmiskenbaar groot succes” voor D66, waaraan “ook de VVD enig verlies heeft geleden”. Toch was

zijn eerste inschatting dat “de PvdA, de Boerenpartij en de KVP meer stemmen dan de VVD aan deze nieuwe groepering hebben moeten afstaan” (Abspoel 17 februari 1967).

Het fenomeen D66

Ook de week erop, nadat het stof was neerge-daald, stond het partijblad grotendeels in het teken van D66 en hoe de verkiezingswinst uit te leggen viel. Partijleider Toxopeus schreef hierin een brief aan alle lezers. Hij betoogde dat uit de verkiezingsuitslag was gebleken dat “een groeiend aantal kiezers zich minder gebonden voelt aan een bepaalde partij dan vroeger”, wat “de ‘gevestigde partijen’ een schok” opleverde. De VVD hoorde volgens Toxopeus ook bij deze “gevestigde” partijen. De doelstelling van D66 “spreekt aan”. Hij wijdde daarnaast een substantieel gedeelte aan jongeren, waarvan hij erkende dat er een deel was kwijtgeraakt aan de nieuwe beweging. “Oppassen is de boodschap”, zo riep Toxopeus op (Toxopeus 24 februari 1967).

Ook Abspoel gaf zijn interpretatie van de verkiezingsuitslag. Hij prees allereerst de stabiele positie van de VVD in het Nederlandse partijbestel. Bij een politieke storm, waartoe hij “de jonge D’66-beweging die als een komeet tevoorschijn schoot” rekende, wist de VVD zich staande te houden en zelfs een zetel te winnen. De verandering van de partijstructuur waar D66 voor streed is echter niet nieuw, zo beargumenteerde hij. Men zou dit “in hun programs door de jaren heen” al terugzien bij liberalen en vrijzinnigen. Hervorming van de partijstructuur zou iets zijn waar de VVD “altijd naar heeft gestreefd” (Abspoel 24 februari 1967). Hier-

uit blijkt dat Abspoel na het gebleken succes het unieke karakter van de agendapunten van D66 in twijfel trok, en het beschouwde als van origine liberaal gedachtengoed.

Abspoel beargumenteerde tevens dat een van de gebreken van D66 was dat het geen “beginselpartij” was: er miste een ideologie. Waar het liberalisme en het socialisme “mondiaal bekende en erkende beginsel-stromingen” waren met verkiezingsprogramma’s die hieruit voortkwamen, was “D’66 zulk een beginsel-stroming niet”. Hij typeerde de partij eerder als een “beperkt, incidenteel doelverband” (Abspoel 24 februari 1967). Tweede Kamerlid Henk Vonhoff deelde deze mening. Hij stelde in een kennismakingsartikel voor aangetreden Tweede Kamerleden dat “D’66 ongetwijfeld frisse ideeën heeft”, maar “ze hebben geen politieke ideologie, ze zijn te vluchtig” (Vonhoff 24 februari 1967).

De focus op D66 maakte dat meerdere VVD-leden de week erop brieven naar het partijblad stuurden.⁶ In een gebundelde bespreking van deze reacties gaf Abspoel commentaar op de brieven. Een van de leden pleitte ervoor om “op zijn minst contact te zoeken” met D66, omdat zij “weinig of niets afwijken van onze liberale opvattingen”. Abspoel moest erkennen dat “de partij ‘in’ is bij jongeren” en hij er “niet aan twijfelt dat de groep D’66 en de VVD in de Kamer menigmaal gelijk op zullen trekken”. Maar de speerpunten van het districtenstelsel en de gekozen minister-president waren te bezwaarlijk (Abspoel 3 maart 1967).

Het Liberaal-Democratisch Centrum, toentertijd een aan de VVD gelieerde pressiegroep, vond een weloverwogen reactie op D66 een vereiste. Het organiseerde hierom een vergadering over het functioneren van de Nederlandse democratie waarbij ook D66-vertegenwoordigers welkom waren. Hans Wiegel, op dat moment nog in afwachting van een Kamerzetel als veelbelovend jong VVD-lid, leidde de vergadering in. Wiegel noemde de verkiezingsuitslag “opmerkelijk”, en sprak van een “storm” die aan het politieke leven is blootgesteld. Hij bleek voorzichtig complimenteus over D66. Hun “ongelooflijk goede resultaat en propaganda” viel te constateren “zonder het met de doelstellingen van de partij eens te zijn” (*Vrijheid en Democratie* 10 maart 1967).

Maar al snel distantieerde hij zich van de partij. Wiegel beargumenteerde dat de “confessie geen goede basis is voor een politieke partij”. Op basis van hetzelfde geloof kon een politicus tot sterk verschillende, maar even steekhoudende standpunten komen. Praktische politiek viel dan niet meer te bedrijven. Dit laatste behoorde volgens Wiegel voor de VVD en de PvdA wel tot de mogelijkheden. Als bezwaar tegen D66 voerde hij aan dat deze partij “eigenlijk uitgaat van een soort geloof, een geloof in de gekozen minister-president, een geloof in het districtenstelsel”. Wiegel stelde hiermee D66 gelijk met de politieke onwerkbaarheid van de confessionele politieke partijen van dat moment. D66 was ‘te streng in de leer’, waardoor het de onhaalbaarheid en de vele haken en ogen van zijn plannen niet meer inzag (*Vrijheid en Democratie* 10 maart 1967).

Wiegel, inmiddels net JOVD-voorzitter af, stond nog dicht bij de jonge liberalen. Hij zag een “gewichtige taak” weggelegd voor jongeren: “hun partijleiders aanzetten tot hervormingen”. Hierbij was niets onbespreekbaar, ook het kiesstelsel niet. Hoewel hij niet zo ver wilde gaan als D66, en opperde dat het hervormen van het kiesstelsel niet direct zal leiden tot andere partijvorming, was hij toch van mening dat “geen enkel kiesstelsel ideaal” is en dat een staatscommissie nuttig zou kunnen zijn (*Vrijheid en Democratie* 10 maart 1967). In zekere mate is hierin een normalisering van en toenadering tot bepaalde D66-punten in het VVD-gedachtegoed te bespeuren. De verkiezingsuitslag gaf stof tot nadenken, en Wiegel zag dat de boodschap van D66 in het bijzonder bij jongeren aansloeg. Door zich te richten op die groep kiezers en open te staan voor een meer gematigde roep om staatkundige vernieuwing, probeerde hij tegemoet te komen aan de opdoemende electorale concurrentie.

Zowel de oproep tot luisteren naar jongeren, als het besef dat de VVD werk moest gaan maken van deze nieuwe politieke thema’s, werd breed gedragen. Dit blijkt uit de uitspraken van Toxopeus, Wiegel en Abspoel. Laatstgenoemde stelde zelfs dat als de VVD niet naar een “conservatieve, oud liberale oppositiepartij wil afzakken”, zij de “vernieuwingsdrang” die in D66 tot uiting was gekomen en die “binnen de VVD ook terdege leeft”, de ruimte moest bieden (Abspoel 17 maart 1967).

Kritiek en toenadering

De politieke punten die D66 zou agenderen bleken al voor de officiële oprichting in 1966

Fractievoorzitters Den Uyl en Wiegel 1972 | Nationaal Archief

tot verdeeldheid te leiden binnen de VVD, te zien aan het conflict tussen Gruijters en zijn republikeinse opvattingen enerzijds en het Dagelijks Bestuur anderzijds. Ook ten tijde van de officiële oprichting van D66 vond de VVD het lastig om in te schatten hoe groot de electorale bedreiging van de nieuwe liberale concurrentie zou zijn, en hoe hier eventueel mee omgegaan moest worden. Er kwam inhoudelijke kritiek op de concrete plannen van D66. Ook werden er publiekelijk zorgen geuit over de aantrekkingskracht van de partij voor voornamelijk jonge en meer progressief of republikeins ingestelde liberalen. De welwillendheid om te leren van en te luisteren naar D66 kwam vooralsnog voort uit de JOVD.

Na de verkiezingswinst van 1967 bleek in het VVD-partijblad veel aandacht uit te gaan naar het politiek becommentariëren van de verrassende uitslag. Er is een combinatie van kritiek en voorzichtige toenadering te bespeuren in de bijdragen aan het partijblad.

Speerpunten van D66 zoals de gekozen minister-president en burgemeester werden nog steeds als onhaalbaar en onwenselijk beschouwd. Wel is te zien dat de roep om dialoog binnen de partij, zeker met betrekking tot het hervormen van het Nederlandse partijstelsel, niet alleen aan legitimiteit, maar ook aan electorale noodzaak had gewonnen. Hoewel de VVD in 1967 een zetel erbij had gewonnen, zag men de gevestigde partijen KVP en PvdA grote verliezen lijden nu jongeren de overstap maakten. Uiteindelijk pleitte Hans Wiegel in de nasleep van de verkiezingen zelfs voor een eventuele staatscommissie voor systematische hervormingen. Deze roep tot hervormingen leidde in de nasleep van de verkiezingen van 1967 echter nog niet tot concrete voorstellen. Hoe dan ook was van negeren van D66 geen sprake, te zien aan het feit dat zowel partijprominenten als partijleden zich in het partijblad mengden in het debat. Aan bestaansrecht voor twee concurrerende liberale partijen

blijkt in Nederland nog steeds geen gebrek te zijn. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2021, met winst voor zowel de VVD als D66 en met een samenwerking in het verwachte kabinet-Rutte IV op komst, blijkt wederom dat beide partijen nog niet weg te denken zijn uit het Nederlandse politieke firmament.

*Willem Huberts is afgestudeerd politico-
loog en historicus, masterstudent Politiek
& Parlement aan de Radboud Universiteit
Nijmegen en fractiemedewerker voor de VVD
Nijmegen.*

Literatuurlijst

- 'D'66', *Vrijheid en Democratie*, 9 december 1966.
- 'Drs. Gruyters treedt uit V.V.D.', *Vrijheid en Democratie*, 24 maart 1966.
- 'Geen kronkelige verklaringen', *Vrijheid en Democratie*, 10 juni 1966.
- 'Lib. Manifestatie te Amsterdam', *Vrijheid en Democratie*, 17 maart 1966.
- 'Verklaring Hoofdbestuur J.O.V.D.', *Vrijheid en Democratie*, 3 maart 1966.
- 'Verlangen naar een politieke herstructurering', *Vrijheid en Democratie*, 10 maart 1967.
- Abspoel, A.W., 'De ongeschokte positie van de VVD: Onze verhouding tot D'66', *Vrijheid en Democratie*, 24 februari 1967.
- Abspoel, A.W., 'Gesprek met lezers (III): Om opgaande lijn te handhaven: Bezinning nodig', *Vrijheid en Democratie*, 17 maart 1967.
- Abspoel, A.W., 'Kwaal en middel in de staatkunde', *Vrijheid en Democratie*, 23 september 1966.
- Abspoel, A.W., 'Overdenkingen naar aanleiding van de stembusuitslag', *Vrijheid en Democratie*, 3 maart 1967.
- Abspoel, A.W., 'Partijtjes groeien vast in tal en last', *Vrijheid en Democratie*, 4 november 1966.
- Abspoel, A.W., 'Redelijk tevreden', *Vrijheid en Democratie*, 17 februari 1967.
- Abspoel, A.W., 'Schokkende verkiezingsuitslag', *Vrijheid en Democratie*, 31 maart 1966.
- Dijkstra, K.J., 'Verborgene verhoudingen: relaties tussen liberale politiek en journalistiek ten tijde van de verzuiling', in: *Jaarboek DNPP 1998*, Groningen, 1999, pp. 258-276.
- Van Kessel, A., 'Gruijters, Johannes Petrus Adrianus (1931-2005)', *Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis*, 2013, URL: <https://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/gruijters>: geraadpleegd op 15 november 2020.
- Klaassen, W., *De progressieve samenwerking van PvdA, D'66, PPR en PSP, 1966-1977*, Alphen aan de Rijn, 2000.
- Van der Land, M., *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003*, Den Haag, 2003.
- Lucardie, A., Voerman, G., 'Rootless populists? The Dutch Pim Fortuyn List, the Freedom Party and others', in: Strijker, D., Terluin, I., Voerman, G. red., *Rural protest groups and populist political parties*, Wageningen, 2015, pp. 265-290.
- Van Rossum, M., *Waarom is de burger boos?*

Maarten van Rossum over hedendaags populisme, Amsterdam, 2010.

- Van Schie, P., Voerman, G. red., *Zestig jaar VVD*, Meppel, 2008.
- Toxopeus, E.H., 'Extra prikkel om verder te werken', *Vrijheid en Democratie*, 24 februari 1967.
- Verkooijen, P., *Goed & fout na de oorlog: de grote lijnen van de recente Nederlandse politieke geschiedenis*, Amsterdam, 2000.
- Voerman, G., 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 2005, nr. 2, pp. 226-269.
- Vonhoff, H., 'De liberale trendsetter. Edzo Toxopeus (1918-2009)', in: Van Baalen, C. e.a. red., *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010: Waarheidsvinding en waarheidsbeleving*, Amsterdam, 2010, pp. 135-139.
- Vonhoff, H., 'Hendrik J. L. Vonhoff: Koerier – Leraar – Kamerlid', *Vrijheid en Democratie*, 24 februari 1967.
- Wessels, M., *De Liberalen. Schets van een politieke stroming*, Den Haag, 1981.

reiding van een Democratische Volkspartij op zou gaan in de VVD.

3. Hoewel een integrale partijgeschiedenis van de VVD ontbreekt (Voerman 2005, 249-250), geeft *Zestig jaar VVD*, onder redactie van Patrick van Schie en Gerrit Voerman, een beeld van de liberale partijgeschiedenis.
4. Zie de dissertatie *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* van politicoloog Menno van der Land voor een partijhistorie van D66.
5. Uit de wekelijks gepubliceerde agenda in het partijblad blijkt dat de JOVD meermaals een debat organiseerde met D66-vertegenwoordigers in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1967.
6. Dit is te concluderen op basis van de uitspraak van Abspoel dat "D66 de aandacht van vrijwel alle briefschrijvers" had.

1. In dit artikel wordt (met uitzondering van citaten) gebruik gemaakt van de contemporaine aanduiding D66.

2. Bekende voorbeelden hiervan zijn de Liberale Unie (1885-1921), de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901-1946), de Bond van Vrije Liberalen (1906-1921), de Liberale Staatspartij (1921-1946) en de Partij van de Vrijheid (1946-1948) welke samen met het Comité ter voorbe-